दलित वर्गमा धूम्रपानको स्थिति र त्यसको प्रभाव

(पोखरा उप-महानगरपालिका वडा नं ९ को एक-अध्ययन)

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत

समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता पूरा

गर्ने प्रयोजनको लागि समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग

पृथ्वी नारायण क्याम्पस पोखरामा प्रस्तुत

शोध पत्र

शोधकर्ता :

मञ्जु श्रेष्ठ

रोल नं.११९/०६४

त्रि.वि.वि. र.नं.: ६-१-२९७-९५-२०००

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

पृथ्वीनारायण बहुमुखी क्याम्पस

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग

पोखरा, २०७१

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविधालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय पृथ्वीनारायण बहुमुखी क्याम्पस अन्तर्गत समाजशास्त्र /मानवशास्त्र विभागको समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति प्रयोजनको लागि छात्रा मञ्जु श्रेष्ठ द्वारा **"दलित वर्गमा धूम्रपानको स्थिति र त्यसको प्रभाव" (पोखरा उप-महानगरपालिका वडा नं ९ को एक-अध्ययन**) विषयमा यो शोधपत्र तयार पार्नुभएको छ । पोखरा उप– महानगरपालिका वडा नं. ९ का दलित समुदायको स्थलगत अध्ययन गरेर तयार पारीएको उहाँको यो शोधपत्रप्रति म सन्तुष्ट छु र प्रस्तुत सोधपत्रलाई आवश्यक मुल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

शोध निर्देशक

....
तेज प्रसाद सुवेदी
शिक्षण सहायक
(पृ.ना.क्याम्पस)

मिति :-२०७१/१२/२५

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, पृथ्वी नारायण बहुमुखी क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग अन्तर्गत, समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको निम्ति विद्यार्थी मन्जु श्रेष्ठले यस विभागमा प्रस्तुत गर्नुभएको **"दलित वर्गमा धूम्रपानको स्थिति र त्यसको प्रभाव" (पोखरा उप-महानगरपालिका वडा नं. ९ को एक-अध्ययन**) शीर्षकमा आधारित रही तयार पारिएको शोधपत्रलाई मूल्याङ्कन समितिबाट स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उचित ठहऱ्याइएकोले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

....

(तेजप्रसाद सुवेदी)

शोध निर्देशक

....

(प्रा.डा.डिलबहादुर क्षेत्री)

बाह्य परीक्षक

....

(शान्ति भुसाल)

विभागीय प्रमुख

मिति :- २०७१ चैत्र

मार्च , २०१५

कृतज्ञताज्ञापन

यस अध्ययन कार्यको लागि हरेक पाइला पाइलामा आवश्यक सहयोग, राय-सल्लाह, सुझाव र मार्गनिर्देशन गर्नुहुने मेरा शोध निर्देशक आदरणीय गुरू श्री तेजप्रसाद सुवेदी ज्यू, विभागीय प्रमुख श्री शान्ति भुसाल ज्यू, कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहान्छु । साथै मलाई यस कार्यमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने गुरुवर्ग लगायत अन्य महानुभावहरूमा समेत हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । त्यसैगरि कार्य क्षेत्रमा बसोबास गर्नु भएका उत्तरदाताहरु ले आफ्नो अमूल्य समय दिई मेरा प्रश्नावलीहरुको उत्तर दिएर मलाई यस अध्ययन कार्यमा अहम् सहयोग पुऱ्याउनुहुने सम्पूर्ण उत्तरदाताहरुलाई हृदय देखि नै धन्यवाद दिन चाहन्छु साथै आफ्नो अनुभव र आवश्यक सामाग्रीहरु जम्मा गर्ने कार्यमा अमुल्य समय दिएर सहयोग गर्नुहुने मेरा साथी श्री महेन्द्र लामिछाने ज्यू, आवश्यक सूचना एवं तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने क्रममा विभिन्न पक्षबाट आवश्यक सहयोग, सूचना तथा तथ्याङ्क प्रदान गर्नुहुने सम्पूर्ण पोखरा उप-महानगरपलिका वडा नं. ९ बासी बुद्दिजीवी, समाजसेवी, शिक्षक, वडा कार्यालय, समूह छलफलमा सहभागी व्यक्तित्वहरु, गैरसरकारी संस्था आदिमा पनि आभार प्रकट गर्दछु र मलाई फिल्डमा उपयुक्त सहयोग गर्नुहुने साथीहरु निसा क्षेत्री र निर्मला थापा ज्यूमा पनि म धन्यवाद दिन चाहन्छु । त्यसका साथै, मेरो प्रगतीको लागि दिन रात हौसला प्रदान गर्नुहुने मेरा आदारणिय आमा बुबा प्रति कृतज्ञता टक्र्याउँदछु ।

मेरा कोरा पाण्डुलिपीलाई कम्प्यूटर टङ्कन गरी शोध अध्ययनलाई अन्तिम स्वरुप प्रदान गर्न सहयोग पुऱ्याउने क्विक कम्प्यूटर सर्भिस एण्ड फोटोकपि हाउस पोखरा-१, बगरप्रति धन्यवाद व्यक्त गर्दै अन्त्यमा मेरो शोध अध्ययन कार्यलाई पारित गरी अमुल्य सुझाव दिनुहुनको निमित्त सम्बन्धित मुल्याङ्कन समितिमा पेस गर्दछु ।

मिति : २०७१।१२।२५ **मञ्जु श्रेष्ठ**

शोधसार

नेपाल विभिन्न जाती धर्म कला संस्कृतिले भरिपूर्ण एक स्वतन्त्र राष्ट्र हो । जसमा जाती अनुसार कला संस्कृति, भेषभुषा पनि फरक फरक रहेको पाईन्छ । नेपालमा कला साहित्य र संस्कृतिको क्षेत्रमा पोखरा सबै भन्दा अग्र स्थानमा रहेको छ । प्राकृर्तिक सौन्दर्य यसको अर्को विशेषता हो । पोखरा उपमहानगर पालिका भित्र रहेका २८ वटा वडाहरु मध्ये यातायातको सहज सुविधा, पोखराको मुख्य बजारको रुपमा स्थान पाएको, बहुजाती बहुभाषी बहुसंस्कृतिको बाहुलयता रहेको आम नेपाली समुदायको बसोबास स्थान हो पोखरा उपमहानगरपालिका वडा नं ९ जहाँ दलित समुदायहरुको पनि आफ्नै पहिचान रहेको छ ।

साधारणतया धूमपान जुनसुकै वर्ग, क्षेत्र, धर्म, लिङ्ग, उमेर, पेशा, जाति, समुदाय आदिमा यसले सजिलै प्रवेश गरी आफ्नो प्रभुत्व जमाएको देखिन्छ । धूमपान जुनसुकै पेशामा लागेका हुन वा साक्षर तथा निरक्षर हुन ती व्यक्तिहरूले धूमपान सेवन गरेको भेटियो । हाम्रो समाजमा परापुर्व काल देखि नै विभिन्न चाड पर्व, उत्सव भोज भतेर जस्ता उत्सवमा आफ्ना ईष्टमिष्ट तथा नातेदारहरुलाई स्वागत गर्ने क्रममा धुमपान तथा मध्यपान दिने प्रचलन कायम रहेको छ । विशेष गरी दलित समुदायमा यसको महत्व बढी रहेको पाईन्छ र दलित समुदायमा धुमपान गर्नुको मुख्य कारण देखासिकी रहेको छ । नेपालको परिप्रेक्ष्यामा आफ्नो आमा बाबाले धुमपान सेवन गर्ने बेलामा आफ्ना सन्तान तथा दर सन्तानलाई धुमपान सल्काएर ल्याउन आग्रह गर्ने जस्ता कार्यले गर्दा पनि दिनप्रतिदिन धुमपान गर्ने अम्मलीको संख्यामा बृद्धि भएको पाईन्छ । साथै यसले मानव जीवनमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा असर पार्नुका साथै वातावरणीय सन्तुलन कार्यमा समेत ह्रास ल्याउने गर्दछ । विभिन्न लेख रचना पत्र पत्रीकामा समेत धुमपानको कारणबाट कैयौ मानिसको ज्यान जानुका साथै जगन्य रोग लागेको कुरा समेत हामीहरुले बारम्वार थाहा पाएका छौ ।

दलित समुदायहरुमा धुमपान सेवनमा दैनिक जसो बढी धनराशी खर्च गर्ने गरेको साथै शारीरिक तथा मानसिक असर परी उपचार गराउँदा समेत ठूलो धनराशि खर्च गरेको पाइयो । धूमपानले शारीरिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, पारिवारिक, मानसिक तथा

वातावरणीय क्षेत्रमा समेत हानी पुऱ्याउँछ भन्ने जन चेतना हुँदाहुँदै पनि यहाँका बासिन्दाहरुले विभिन्न वाहानामा धुमपान गरेको पाईयो । पोखरा उप-महानगरपालिका वडा नं ९ स्थित बसोबास गरेका दलित समुदायमा अध्ययनको क्रममा ३३ प्रतिशत महिला र ६७ प्रतिशत पुरुषले धूमपान सेवन गरेको पाईयो । साथै जातीगत आधारमा हेर्दा कामी दमाई र सार्की जाती मध्ये कामी जातीले तुलनात्मक रुपमा बढी मात्रामा धूमपान गरेको भेटियो भने उमेरको आधारमा पनि सबै भन्दा बढी धूमपान गर्नेमा ४० देखि ६० वर्ष उमेरका व्यक्तिहरुले अरुको तुलनामा ४९ प्रतिशत धुमपान गरेको पाईयो । दलित समुदायमा के कारणले धुमपान गर्नु भएको भनेर सोध्दा अधिकाशंको बनाई देखासिकी तथा साथीभाईको संगतको कारण धुमपानको अम्मली भएको बताए भने कसैले नशा लिनको लागि भन्ने आफ्नो आशय व्यक्त गरे भने कोही कोहीले पिरचिन्ता हटाउनको लागि यसलाई निरन्तरता दिएको पाईयो । साथै स्वास्थ्यमा परेको असरहरु मध्ये सामान्य रुपमा खोकी लाग्नु छाती दुख्नु, आँखा कमजोर भएको पाईयो भने ४८ प्रतिशत मानिसहरुलाई यसको कुनै पनि असरको अनुभव नभएको पाईयो । धुमपान धेरै जसोले साथीहरुको समुहमा बसेर गर्नेको प्रतिशत ४० रहेको छ भने अन्य जुनसुकै स्थानमा पनि धुमपान गर्नेको संख्या २६ प्रतिशत रहेको छ ।

दलित समुदायमा धुमपान सम्बन्धी उनीहरुको धारणा बुझ्दा उनीहरुलाई धुमपानले शारिरीक, मानसिक, अार्थिक, सामाजिक, सास्कृतिक, वातावरणमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा असर पुऱ्याउँछ भन्ने कुरा थाहा हुँदा हुँदै पनि आफ्नो पारिवारिक समस्या, बेरोजगारी, आर्थिक समस्याको कारण प्राय जसोले धुमपानलाई एउटा पिरचिन्ता हटाउने सुख दुःखको साथीको रुपमा धुमपानलाई अंग्रिकार गरिएको पाईन्छ ।

हाम्रो देश नेपालमा बहुसङ्ख्यक मानिसहरू गरिवी, अज्ञानता वा चेतनाको कमिले भनौ वा बिभिन्न विसङ्गति तथा कुलतबाट धूमपान, मध्यपान तथा नशालु पदार्थहरूको सेवन गरिरहेको भेटिन्छ । मानिस यस्तै नशालु पदार्थ सेवनका कारण विभिन्न रोगहरूको शिकार बनिरहेका हुन्छन् । यिनै नशालु पदार्थहरू मध्ये धूमपान तथा सुर्तीजन्य पदार्थको सेवन पनि एक हो । धूमपान सेवनले व्यक्ति स्वयम्लाई मात्र होइन उसको परिवार, समुदाय तथा समुदायको स्वभाव, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा वातावरणका स्थितिमा समेत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रतिकूल प्रभाव पारिराखेको हुन्छ । यस्तो पदार्थको सेवनको

कारणबाट उत्पन्न बिभिन्न रोगहरू आज हाम्रो देशमा जनस्वास्थ्यको क्षेत्रमा ठुलो समस्याको रूपमा रहिरहेको पाइन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययन पोखरा उपमहानगरपालिका वडा नं.९ मा रहेका दलित समुदायमा धूमपानको स्थिति र यसको प्रभावको बारेमा खोज गर्ने प्रयास गरेकी छु । प्रस्तुत शोधपत्रलाई बढी उद्देश्यमूलक, सरल, र समय सापेक्ष बनाउन सम्भव भए सम्मका सन्दर्भ सामग्रीहरूका साथै आफ्नो ज्ञानलाई समेत समावेश गरी तयार पारेकी छु । विषयवस्तुको विषय सङ्गत व्यख्या गर्न र त्यसलाई बढी प्रभावकारी ढंगले प्रमाणिक तथा विश्वसनीयता बनाउनका लागि जे जति विद्वान् तथा लेखकका अमूल्य विचार र कृतिको सहायता लिएकी छु । ती सबै प्रति म हृदय दखिनै कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु

विषय सूची

शिफारिस पत्र	i
स्वीकृति पत्र	ii
कृतज्ञताज्ञापन	iii
विषय सूची	iv
तालिका सूची	vii
चित्र सूची	viii
शोधसार	ix

		पृष्ठ
अध्याय-एक परिचय		
१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१-८
१.२	समस्याको कथन	२
१.३	अध्ययनको उद्देश्य	६
१.४	अध्ययनको महत्व	६
१.५	अध्ययनको सीमा	७
१.६	मुख्य शव्दावलीको अर्थ	७
१.७	अध्ययनको साङ्गठनिक ढाँचा	८
अध्याय-दुई पूर्व अध्ययनको समिक्षा		**९-३३**
२.१	अवधारणागत पृष्ठभूमि	९
२.२	पूर्व अध्ययनको समिक्षा	२५
२.३	अवधारणागत ढाँचा	३१
अध्याय-तीन अनुसन्धान विधि		**३४-३८**
३.१	अध्ययन क्षेत्रको छनोट	३४
३.२	अनुसन्धान ढाँचा	३४
३.३	नमुना छनोट विधि	३४
३.४	तथ्याङ्कको प्रकृति	३५
३.५	तथ्याङ्कको विश्वसनियता	३५

३.५.१ घटक वा चरको छनोट ३५
३.५.२ परिक्षणको छनोट तथा विकास ३६
३.५.३ परिक्षणको संचालन ३६
३.६ तथ्याङ्क संकलन विधि ३६
३.६.१ प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन विधि ३७
३.६.२ द्वितीय तथ्याङ्क संकलन विधि ३८
३.७ तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण ३८

अध्याय-चार अध्ययनः दलित वर्गमा धुमपानको आर्थिक, सामाजिक प्रभाव ३९-५४

४.१ अध्ययन क्षेत्रको परिचय ३९
४.२ दलित वर्गका जातिहरुको घरधुरी तथा जनसाङ्ख्यिक स्थिति ३९
४.३ धुमपान सेवन गर्ने उत्तरदाताको लैङ्गिक स्थिति ४०
४.४ सञ्चारको स्थिति ४१
४.५ घरको प्रकार ४१
४.६ शैक्षिक स्थिति ४२
४.७ धर्म ४२
४.८ धूमपान सेवनबाट स्वास्थ्यमा परेका असरहरू ४३
४.९ धूमपान सेवन गरिने स्थानहरु ४५
४.१० धूमपानलाई निरन्तरता दिन चाहने तथा नचाहनेको स्थिति ४६
४.११ धूमपान सेवनमा दैनिक खर्चको स्थिती ४७
४.१२ धूमपानका कारण उपचारमा खर्च ४९
४.१३ दलित वर्गमा धूमपानप्रति रहेको धारणा ५१
४.१४ वैयक्तिक अध्ययनबाट प्राप्त विवरण ५२

अध्याय - पाँच : धुम्रपान गर्नुका कारण र दलितहरुको त्यसप्रतिको धारणा **५५-६१**
५.१ उत्तरदाताको उमेरका आधारमा धूमपान गर्नेको स्थिति ५५
५.२ शैक्षिक आधारमा धूमपान गर्नेको स्थिति ५७
५.३ पेशाका आधारमा धूमपान गर्नेको स्थिती ५८
५.४ धुमपान सेवन निरन्तर बानी पर्नुका कारणहरु ६०

अध्याय-छ सारांश, निष्कर्ष र सुझाव **६२-६६**
६.१ साारांश ६२
६.२ निस्कर्ष ६५
६.३ सुझाव ६६

सन्दर्भ सामग्री **६७-६८**
परिशिष्ट एक- प्रश्नावलि अनुसूचि I
परिशिष्ट दुई- मुख्य जानकार व्यक्तिहरुको लागि प्रश्न सूची VI
परिशिष्ट तीन-छलफलमा सहभागी भएका मुख्य जानकार व्यक्तीहरुको नामावली VII
परिशिष्ट चार- अध्ययन क्षेत्र (पोखरा उपमहानगरपालिका वडा नं ९) को नक्सा VIII
परिशिष्ट पाँच- अनुसन्धानको क्रममा खिचिएका फोटोहरुको केही झलक IX

तालिका सूचि

तालिका	शीर्षक	पृष्ठ
२.१	नेपालमा बसोबास गरेका जात जातीहरूको विवरण	९
२.२	दलित वर्गका जातिहरुको नाम	१२
२.३	नेपालमा दलित वर्गका जातिहरुको अवस्था	१३
४.१	उत्तरदाताको जातिगत, लिङ्गगत जनसाङ्ख्यिक स्थिति	४०
४.२	धूमपान सेवन गर्ने उत्तरदाताको लैङ्गिक स्थिति	४०
४.३	सञ्चार उपयोग विवरण	४१
४.४	उत्तरदाताको घरको प्रकार	४१
४.५	शैक्षिक स्थिति	४२
४.६	उत्तरदाताको धर्मअनुसारको विवरण	४३
४.७	धूमपान सेवनबाट स्वास्थ्यमा परेको असर	४४
४.८	धूमपान सेवन गरिने स्थानहरू	४५
४.९	धूमपान निरन्तरता चाहने तथा नचाहनेको स्थिति	४७
४.१०	धूमपान सेवनमा दैनिक खर्चको स्थिति	४८
४.११	धूमपानका कारण उपचारमा खर्चको विवरण	५०
४.१२	दलित वर्गमा धूमपानप्रति रहेको धारणा	५१
५.१	उत्तरदाताको उमेरका आधारमा धूमपान गर्नेको स्थिति	५६
५.२	शैक्षिक आधारमा धूमपान गर्नेको स्थिति	५७
५.३	पेशाका आधारमा धूमपान गर्नेको स्थिति	५९
५.४	धूमपान सेवन निरन्तर बानी पर्नुका कारणहरु	६०

चित्र सूची

चित्र नं	शीर्षक	पृष्ठ
२.१	अवधारणागत खाका	३२
४.१	धूमपान सेवानबाट स्वास्थ्यमा परेका असरहरु	४४
४.२	धुमपान सेवन गरिने स्थानहरु	४६
४.३	धूमपान निरन्तरता चाहने तथा नचाहनेको स्थिति	४७
४.४	धूमपानमा हुने अनुमानित दैनिक खर्चको स्थिति	४९
५.१	उत्तरदाताको उमेरका आधारमा धुमपान गर्नेको स्थिति	५६
५.२	शैक्षिक आधारमा धुमपान गर्नेको स्थिती	५८
५.३	पेशाका आधारमा धूमपान गर्नेको स्थिति	५९
५.४	धूमपान सेवन निरन्तर बानी पर्नुका कारणहरू	६१